

Bollobás Enikő

„én vagyok s mégsem én vagyok”

HANGZÁSDÚSÍTÁS, NYELVVÁLTÁS ÉS FANTASZTIKUM SZŐCS GÉZA KÖLTÉSZETÉBEN

A személyesség és a személytelenség különös dinamikája Szőcs Géza költészetének egyik jellemzője. És bár a személyességet ellenpontoszó személytelenítés egyre hangsúlyosabb megjelenése általánosságban tetten érhető a későmodern magyar lírában, kezdve Szabó Lőrincsel, majd kiteljesedve Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes életművében, Szőcs a személytelenítés eszközeit tekintve számos újítással tér el elődeitől és kortársaitól, így ezen a téren egyedisége megkérdőjelezhetetlen. Tanulmányomban három olyan költői eszközt tárgyalok, melyek – miközben a későmodern elszemélytelenítési hagyományhoz való illeszkedés jelei – egyértelműen Szőcs újító leleményeinek tekinthetők. Ezek az alapvetően nyelvi eszközök rendre a leginkább személyesnek érzett alkalmakkor, a nagy érzelmi terhet hordozó lírai szöveghelyeken lépnek működésbe, távolítva az ént a szöveg aktusától, egyúttal a szöveg által teremtett tiszta nyelvi konstrukcióból alakítva a lírai szubjektumot. A három eszköz a hangzásdúsítás, a nyelvváltás és a fantasztiikumba való átlépés, amelyek különösen a személyes tematikájú versekben – így szerelmi és politikai lírájában – érhetőek tetten.

Hangzásdúsítás: prozódia, fonetikai és morfológiai összehangoltság, szintaxis

Szőcs versnyelvének sűrű szövése a váltakozó prozódia, a fonetikai és lexikai összecsengéseket kiaknázó szójátékok, valamint a parataxis domináns jegyeit magán viselő szintaxis összjátékának eredménye. Vagyis többszörösen összetett hangszereltségről van szó, és minthogy Szőcs Bahtyin szellemében „a nyelvre *teljes egészében, mindenoldalúan és minden mozzanatában igényt tart*”,¹ nagyfokú „hangzás-telítettséget” ér el, hogy Kulcsár Szabó Ernő kifejezését használjam,² ami meghatározza az egyedül Szőcsre jellemző versnyelvet. A hangzás-telítettség azzal szolgálja a személytelenséget, hogy materialításában láthatóvá-hallhatóvá teszi a nyelvet, amely átlátszatlan függönyként ereszkedik a személyes élmény elé, magába vonva a lírai szubjektumot. Egyúttal a nyelv tárgyiasítása érhető tetten ezekben a versekben: a nyelv mindegyik szerkezeti szintjén a hétköznapi nyelvben megszokottnál nagyobb összehangoltságot hoz létre, tárgyakként kezelve a hangokat, szótagokat, szavakat, frázisokat, mondatokat és mondatkapcsolatokat.

A szabad és kötött mértékek között ingázó versprozódia számos szövegben lesz a hangzás-telítés eszköze. Kevés kivételtől eltekintve Szőcs verseiben a mérték szabad, sőt a prózaversekben [pl. *A tisztásig vezető út, Rulett után, mikor a lámpákat*

1 M. M. Bahtyin, *A szó az életben és a költészetben*, ford. Könczöl Csaba, Európa, Budapest, 1985, 120. Kiemelés az eredetiben.

2 Kulcsár Szabó Ernő, *Mi a műalkotás? Az irodalmi olvasás kérdései*, Akadémiai, Budapest, 2022, 58.

eloltják, *Meditáció a hatyúdáról, Egy operatív csoport íróasztaláról, A nagy Marinetti metró*) természetesen a sortördelés is elmarad. Ugyanakkor – különösen a személyesebb hangvételű költeményekben – gyakran találkozunk a *vers libéré* típusú szabadvers-technikával, amikor is a vers pusztán felidéz valamilyen szabályos mértéket anélkül, hogy az a mérték uralkodóvá válna. Általában tematikailag kulcsfontosságú helyeken vált a szabad mérték kötött(ebb) metrumba, de az is előfordul, hogy szabályos mérték adta alaphangtól „felszabadított” helyek jelzik a tematikai hangsúlyt. Akármelyik esetről van is szó, mindenképpen sűrítési technikaként kell értelmeznünk ezeket a hol az ütemhangsúlyos, hol az időmértékes verselés rendjét megidéző metrikus csomósodásokat, amelyek feladata a nyelv átlátszatlanságának fokozása, s ekként a személyes élmény távolítása.

Ütemhangsúlyos verselést idéző mértéket találunk például a *Megszületsz kellő időben állandóan* című versben, ahol a sorok többségében kétütemű hetesek és kétütemű nyolcasok váltogatják egymást, mindenütt sormetszettel, amelyek nem a szótagszámhoz, hanem a szintaktikai egységekhez igazodnak.

Legyek órás, vagy óriás?

jobban szeretnél, hogyha más,
másfélébb volnék; gégerákos;
vagy: mindig eufóriás,
vagy mondjuk: ismert táncszakember;

muzsik legyek? vagy muzsikás?

Jobban szeretnél egy kevéssel
ha bedörzsölném magam mézzel?
vagy ha kaporral? puskaporral?

a szív, hogy mégjobban szeressék,
titokban ilyen tervet forral.
[...]

Ebből a háttérből emelkedik ki a kétütemű nyolcashoz nem igazodó sor, mely a vers tematikus csúcspontját képezi: „Neked könnyű”, mely kijelentés fordít a perspektíván, a kedvesre terelve a figyelem irányát:

Neked könnyű.
Ahogy vagy, úgy szeretnek.
Így könnyű. *Olyankor* születni.
Már régóta figyellek téged.
Megszületsz mindig jókor:
kevéssel Szent Iván előtt,
nyári napfordulókor.

Hasonló versdallamot találunk a *Mostmár mihez kezdjek?* című versben, ahol a középre igazított sorok vizuális ritmusa mellett a magyar kétütemű verselés felidézése adja a mértéket. Miközben a kétütemű nyolcas a vers első felében szabályosabb, a sormetszet ritkán precízen felező, s e viszonylag szabályozott metrikai előzmény után a második rész rövidített és hosszított sorai erős tematikai hangsúlyt kapnak:

[...]
 mert hoznék neked nyárfát, nyírfát,
 gyertyánt és szilvát, szálfát, szilfát:
 megjönnék örömhírrrel, borral,
 hollótojással, éppel, frissel,
 nagy hordó mézzel,
 rozssal,
 rizzsel

s ha elfogadnád, még azt se bánnám
 hogy mindezt kiskorú, félős mosollyal nézed
 mint martalócgyerek a martalékot
 vagy szamizdatot a szamojédek

Az utolsó két versszak sorai között együtemű és ötütemű egyaránt található, miközben az ütemeket képező szótagszám egytől ötig terjed. Vagyis a magyar hangsúlyos verselés kötetlen felidézése után még lazít a korábban is viszonylag szabadon kezelt mértéken, mind az ütemszám, mind a szótagszám tekintetében.

Másutt a *vers libéré* jellegű szabadversforma az időmértékes verselés különböző módozatait idézi fel, szabályos lüktetéssel-lejtéssel hangsúlyozva a tematikai csúcspontokat. Ezt látjuk például a *Fennsík* című versben, ahol a daktilusokba történő hirtelen rendeződés mintha az isteni beavatkozást jelezné: „Arcra borulva a hótakarón / vérében fekszik a jóakaróm. / Gyászol a szélben a ráragyogó / isteni cserje, a csipkebogyó.” A *Virradat a víz alatt* című versben pedig egyrészt trocheusokból-spondeusokból, másrészt jambusokból álló sorok váltják egymást, s e két, ellentétes irányú – ereszkedő és emelkedő –, hullámszerűen egymásnak csapódó mérték utal a tenger mozgására:

[...]
 fal vagy és ablak a kőfalon
 ablak vagy s függöny az ablakon
 függöny vagy s írás a függönyön
 [...]
 ujjaimban lüktetés:
 visszatérő arcod az
 fölvirrad és alkonyul
 [...]
 elfelejt
 s újra fölledéz

az ujj a szó a víz
a kéz –
[...]

Trocheusi-spondeusi kopogás emelkedik ki a szabadverssorok közül *A nyolcvanas évek* című versben is, verslábnyújtó mássalhangzó-torlódásokat [std, sk, st, sv, dl, lyy, kb] asszociálva az évtized megpróbáltatásaival: „Üstdobosként vagy üstökösként / követted azt a róka-ösvényt / padlásokon és mélyvizekben.” Hasonló – spondeusokból és trocheusokból álló – mássalhangzó-torlódások képezik a nyelv átlátszatlanító útakadályait a *Sztár atyuska rulettje* című versben is: „Házam nincs, tudjátok / Órizgetek ellenben / idebent a mellemben”.

Fonetikai-fonológiai szinten a kancsal- és kecskerímszerű belső rímek járulnak hozzá a vers hangzás-telítettségéhez; ilyen az imént idézett „ellenben / mellemben” [a *Sztár atyuska rulettje* című versben, amelyben maga a cím is evokált kecskerím, felidézve a *cár* szót], a „dominó / dinamó”, „nádimanó / dinamó”, „mandula / levendula”, hajcihő / nyaktiló”, „gondolat / gondola” [*Nicht vor dem Kind*], valamint a „pisztrángok és puszpángok / ispánok és istrángok / ispilángok, musztángok” [*Petra a karneválon*] párok. Némely sorvégi pozícióban álló szópárok valóságos rímbravúrok: „Sztrigy-víz / sztriptíz”, „Balaton / falakon”, „Szenegál / be nem áll”, „Bajkál / dajkál”, „sajna / Szajna”, „pizsi hiszi / Mrs. Ippi” [*Befalazott lábnyomok*], „Minneapolis / ápol is” [*Feketetön, egyedül*], „Saint-Simonnál / Szenczi Molnár” [*Fedetlen fővel a csigalépcsőn*], „Vélet / lenül / meghülyül / elérzékenyül”, „memória / glória”, „Koloratúr / háziúr / hegedűhúr” [*Szabadság, spiclik, dörzspapír*], „belső, égi mása / napfogyatkozása”, „vetül reája / geometriája”, mértanú / vértanú”, „kifejlő / feljő” [*Születésnapomra*], „hótakarón / jóakaróm”, „ráragyogó / csipkebogó” [*Fennsík*].

A morfológia szintjén létesített összecsendések közé tartoznak a paragrammatikus szójátékok, mint például a „másvilágon másvirágok” [*Ízek másvilága. Metazonett*], a „Koronaér / koronaőr”, „Vivőér / Vivants. Viveurs” [*Szabadság, spiclik, dörzspapír*], a „hasbeszélő / sasbeszélő” [*Történet a sasbeszélőről, aki úgy jött, ahogyan ment*] párok, valamint a „kecskenyő”, a „gyászpedál”, a „méhszárszék” [*Miniatűrök, egypercesek*], a „szőrnyhalottak” [...és akiket nem], a „tengerszemem”, a „tengerhajam” és a „vízinevetés” [*Virradat a víz alatt*], a „sírrepülő” [*A sírrepülő*], a „gyolcsvonatok” [*Gyónás a cethalban*], a „mennykőernyő” és a „szívtrombita” [*A hasonmás*], a „kötőrőfű” [*Az Akastyán-hegy*], a „forrástündér”, a „völgymanó”, a „hölgymenyét” és a „varjú-lóca” [*Hölgyválasz az erdőn*], a „képpuskahang” [*A huszonharmadik hóhullás*], a „házkutatók” [*A házkutatók dala*], a „vallatócipő”, a „vallatófogak” és a „vallatómosoly” [*A csipkebokr*], valamint a „jövőkülönítményes” [*Mi villog ott? egy bőrkabát*] szóképzések.

Szintaktikai szempontból Szőcs líramodelljét a parataktikus szerkezetek határozzák meg. Ez mondat szerkezetének és mondatfűzésének „domináns eleme”, amelyet Roman Jakobson minden verstől megkövetel, mivel a vers „belső hierarchiáját” határozza meg.³ Szőcsnél a szintaktikai mellérendelés minden változatával találkozhatunk az egész mondatok ismétlésétől vagy továbbfűzésétől a főneves és a predikatív kifejezések sorjázásán át a lexikai elemek variációs ismétléséig. Minden nyelvi szinten

3 Roman Jakobson, *A költészet grammatikája*, ford. Albert Sándor, Gondolat, Budapest, 1982, 16–17.

olyan gyakoriak Szőcsnél a mellérendelő szerkezetek, hogy egyértelmű szintaktikai domináns elemként képesek hangzásdúsító hatást elérni.

A nagyobb szintaktikai egységeket mellérendelő szerkezetek hol a mondatok ismétléséből jönnek létre [„Szólj már valamit, barátom, / szólalj már meg” [Táviratok], „Életem nem vidám / Életem nem vidám!” [Underground], „Az ég vigyázzon rátok. / Ha nem leszek. Ha én már nem leszek” [Egy operatív csoport íróasztaláról. Melléklet 7]] –, hol azok továbbfűzéséből [„Űlj az írógéphez. Tedd, amit tenned ... Gyakorolj. / Vedd a fűrészt. Telefonálj” [Táviratok], „Hajnal izzik a fűben, csók hajlik át a szádon, / de tudod, hogy az éjjel nem éri meg a reggelt. / Nefelejcs lába kéklik egy süllyedő naszádon” [Egy éjszaka Walesben]]. Utóbbi esetben hol a bemutatott helyzet narrativizálásáról van szó [„A vallatószobában ülsz. / Bejön a vallató. / Lábán vallatócipő. Szájában vallatófogak. / Orcáján vallatómosoly” [A csipkebokor]], hol egy helyzet részleteiben való leírásáról: ez történik A házkutatók dala című versben, amelyben a „házkutatók” saját elrontott életük miatt siránkoznak [kissé tört magyarul].

Jaj jaj mért rontotuk el életünket
 jajjaj mért lettünk házkutatók
 jaj de rossz voájörnek lenni
 jaj de rossz az örök Szomjuság
 mindig csak másokat figyelni
 [...]
 ó jaj milyen lehet saját sorsunk meg nem élt életünk
 ó jaj mi lehetet volna belőlünk
 ha nem leszünk nyomozók kézirat-tolvalyok
 házkutatók
 [...]

Gyakran találunk olyan parataktikus ismétléseket, amelyek mondatokat és predikátumokat egyaránt továbbfűznek [„Bokánkban vakít / és megdagad a holló / lecsúszott, rongyos harisnyája” [Az erdőházba, mikor? A Hargitára, mikor?]]. Az alábbi három versben is mellérendelő mondat-, illetve predikátumfelsorolás mentén halad a vers.

Ha én nem volnék: jutna hús!
 és volna liszt és volna benzin
 és zsír meg vaj
 és néha tejszín
 s volna sok magyar iskola

s jó meleg volna télen is
 minden fagyos tömbházlakás
 s nem volna több leépítés
 sem pedig letartóztatás –
 [...]
 [Kompromittálás 3.]

[...]
Amikor elcseréltem
azt a nehézkes páncélt
amikor elcseréltem
egy kaszáért,
egy láncért,
s a királyi palástot
egy lassú, lassú táncért
[...]
(Lajos)

- Betakarták.
  - Megitatták.

  - Táncikáltak.
  - Fenygették.

  - Kinevették.

  - Kenegették.
  - Tündérhájjal...
  - Tündérhájjal...

  - S tollruhájuk?
  - Levetették...
- [...]
(Az erdőn elveszett fiú)

A mellérendelő szintaktikai szerkezetek további változatai között említhetők a tovább-sorolt főnévi csoportok („a parton tátognak, akár a folytatásos, zöld vicsorgás / vagy a fókák, / vagy mint a fűrész / vagy mint csuromvizes béresek, bányamérnökök” [Az *élmunkások látogatása*]), alanyi és predikátumos szerkezetek („rádtör a repkény és a lomb és susogó keretbe foglal / testeden átfonódó gyöngéd és végtelen kacsokkal” [Nyitott szemed repkény a kenyerekben]), valamint a hosszan listázott alanyi főnévi csoportok.

[...]
a magyarokat kiirtották
a nagyhatalmak és kishatalmak,
az októberi forradalmak,
az antant és az antanténusz,
a dombocskáját árusító
magyar kurv-
vagy mondjuk: Vénusz,
elvitt minket a háború,

az árulás, a drágulás
 a dögvész
 s a születés-
 szabályozás,
 a folytonos hadviselés
 önmagunk ellen
 s a zuhanás át
 a történelmen,
 szebben mondva: szabadesés;
 vagy még szebben: mélyrepülés.
 [...]

Fölfordulás, föltámadás
 és számvetés és számadás
 [...]

[Ez már a feltámadás]

Ugyancsak gyakoriak az egymást követő, önállóan álló főnevek. A *Még egyszer* című prózaversben például a múlt jelentőségteljes emlékképeinek – a szoba, a délután, a tortaszelet, a játékautóbusz, a havaseső, a szilveszter, a cseresznye, a fogócska, a temetői séta – egyszerű sorra vétele történik; az emlékezés tárgyai ezek, melyek felidézése a múlt elfogadásához segít. A *Szabadság, spiclik, dörzspapír* című versben szintén a múlt számbavétele történik, ám itt nem visszavágyott a múlt, hanem felejthetetlenségében fájdalmas, hiszen itt a diktatúra elleni küzdelem kudarcának mérföldköveit sorolja.

[...]

Szabadság. Spiclik. Dörzspapír.

Röpcédulák. Koloratúr.
 Velszies. Varrógép, háziúr.
 És házinyomda. Esküvők.
 És trikolór s hegedűhúr.
 [...]

Vásárhely. Zrínyi-park, Zrínyi-tér.
 [...]

Szöcs különleges módszert alkalmaz a mellérendelt mondattagok szemantikai hangsúlyának érvényesítésére: a fókuszos predikátum többszöri kiegészítését, vagyis – mint az alábbi példákban – a fókuszoként pozicionált predikátumtagok vagy főneves szerkezetek továbbsorolását: „*Elhagyott uszályokban alszom s állomásokon*” [*Egy operatív csoport íróasztaláról. Melléklet 1*], „*Lassan már a nevem sem mondható ki, az sem*” [*Kompromittálás 1*], „*sem átvitt értelem nem volna ebben / és rejtett mondanivaló sem*” [*Konkrét vers az afrikai lópestisről*].

A mellérendelő mondat szerkezetek mellett meglehetősen gyakoriak a mellérendelő lexikai összetételek, például a „szállodám, szálloda-szobám”, az „élek,

éledegélek”, a „rádió / rádióadó” [*Underground*], a „viselnem s elviselnem” [*Lajos*], valamint a „lányka, lányka, / utcalányka” [*A fű alatt elhozott kendő*].

Ám Szőcsnél a mellérendelés nemcsak szerkezeti operációs eszköz, hanem téma is. Több fontos verse éppen a dolgok egymásba kapcsolódásáról, a jelenségek folyamatszerűségéről vagy folytatóságáról szól. Ilyen például a *Vers a végtelen programokról*, amely a szerelem végtelen megújulását a szerelmek pluralitásaként, folyamatosan ismétlődő újabb és újabb szerelmekként konceptualizálja.

Szerelmünk alatt van egy másik,
a program alatt:
egy másik program
a szörnyekben egy másik szörny él,
a jog alatt egy mélyebb jog van –

búvópatak az életünkön
átvilágító csillagokban:

szerelmünk alatt van egy másik.

Élőbb, sötétebb, nedvesebb.
Lüktet, s a kéz elől kiklikk
s a takarót magáról éjjel
lerúgja, mint a kisgyerek.
Ledobja.

Egyszer majd te is belekóstolsz
a borban úszó mélyebb borba

E VERS ALATT IS VAN EGY MÁSIK

és beleolvadsz, velem együtt
a végtelen nagy programokba.

Az egymásutániságot témaként kezelő versek közé sorolható az *Egy januári délelőttön* című prózavers is, mely a valóságosan érzékelt román rendőrségi-titkosszolgálati hálózat tevékenységét nem statikus struktúraként, hanem egymást kiváltó elemekből álló folyamatként írja le, a megfigyelések és megfigyeltetések halmozott mindenütt-lelvőségét érzékeltetve. A leírt események metonimikus egymásutánisága folyamatos narratívába áll össze, mely a mellérendelések tobzódása révén abszurdba hajló túlzással érzékelteti a romániai valóság abszurditását.

bizonytalanul szegődtem volna nyomodba; nem akartalak volna megszólítani, és tulajdonképpen követni sem: pusztán csak gyönyörködni öntudatlan eleganciádban. Lépteimet egy kevéssé ismert titkosszolgálat ügynöke követte volna. Az ügynököt pedig egy másik szervezet nyomozója.

A nyomozót saját felesége figyelte volna távolabbról: féltékenységi rohamoktól gyötört, idegbeteg asszony, olyan, akire állandóan egy ápolónak kell fölfigyáznia.

Ez után az ápoló után loholt volna egy cigánykölyök: rágógumit kunyerálva tőle.

Nehézkes léptekkel indult volna a kölyök után az anyja, hogy istenesen elfenekelje, valami korábbi csiszlikségért.

A cigányasszony valójában kém lett volna; összekötője, egy magasrangú diplomata, épp fölbukkant volna a sarkon, hogy – úgymond – jószoltasson a tenyeréből. Közömbös arccal indult volna abba az irányba, amerre az asszony.

A diplomatát testőrök és kémelhárítók követték volna.

Az egyik kémelhárító véletlenül tilosban hagyta volna parkolni a kocsját, mikor a diplomata nyomába eredt.

Egy mit sem sejtő közlekedési rendőr indult volna a kémelhárító után, hogy elcsípje és megbírságozza.

A milicista szeretője ekkor bukkant föl a sarkon – ekkor bukkant volna föl – könnyű léptekkel szaladva kedvese után, aki a kémelhárítót követte, az pedig a diplomatát, amaz a cigányasszonyt; a cigányasszony a kölykét, a kölyök az ápolót, az ápoló a beteg feleséget, a feleség a detektívet, a detektív az ügynököt, az ügynök engem, én pedig – tudod – téged.

A milicista kedvesét iskolából ellógott suhancok követték volna, őértük viszont az osztályfőnök szalasztotta volna el két társukat; és így tovább, ez mind így ment volna tovább.

Egy szó mint száz: ezen a délelőttön érthetetlen zsongás, titokzatos mozgólódás támadt volna az utcákon, s az egész megbolydult város a te öntudatlan lépteidet követte volna öntudatlanul.

Fölmerül a kérdés, hogy mit jelez a mellérendelő szerkezetek ilyen fokú tobzódása az életmű egészében, és a parataxis miért sorolható a személytelenítés eszközei közé.

Szöcsnél a mellérendelés mindenekelőtt az a grammatikai szerkezet, amely tökéletesen hordozza az én kifelé forduló figyelmét. Ez az én nem önmagát helyezi a vers középpontjába, költői figyelme számára nem önmaga a legfontosabb téma, inkább a világ: oda lép ki önmagából és körültekint benne. Ha mégis önmagáról ír, akkor is csak azt mondhatjuk, hogy önmagáról *is* ír, amikor szétnéz a világban, mégpedig úgy, hogy nem emeli ki az ént a világ dolgai közül, hanem azokkal egyenrangúként, szó szerint azok *mellé rendelve* kezeli.

A parataxis a nyelv horizontális tengelyén működő nyelvtani operáció, amely nem állít fel hierarchikus kapcsolatokat, nem priorizál, hanem az elemek egymásmellettségéből fakadóan azok összevethetőségét, mi több, egyenértékűségét nyilvánítja ki. Egyfajta asszociációs technika, amely sem „mögöttes értelmet” nem feltételez, sem szimbolikus-metaforikus értelmezést; miként ezt a *Konkrét vers az afrikai lópestisről* című versben írja, „sem átvitt értelem nem volna ebben / és rejtett mondanivaló sem”. A horizontális tengelyen működő parataxis ideális eszköz a metaforikus és szimbolikus látásmódot elutasító Szócs számára, aki a mellérendelések mentén metonimikus-asszociatív kapcsolatokat állít fel a dolgok és jelenségek között. Hiszen az egymás mellé rendelt egységek nem valamiféle mélyszerkezet felszíni struktúrái, nem egy feltételezett versközéppontból irányított megfigyelések. A parataxis – mint erre Bob Perelman rámutat – egyaránt működik a „radikális kapcsolattalanság” jeleként és a „kontinuitás gesztusaként”,⁴ utóbbi esetben – tegyük hozzá – a nyelv horizontális tengelyéről van szó.

Végül Szócs számára a mellérendelés a nyelvben maradást is lehetővé teszi anélkül, hogy a nyelv vertikális tengelyén mozgó (duális) alakzatokkal – mint például a metafora vagy a szimbólum – kifelé mutatna, s a nyelven kívüli „valóság” másolatát vagy értelmezését adná. Hiszen amikor a vers asszociációk, rokon- vagy ellentétes értelmű szintaktikai egységek – hangzás- vagy lexikai alapú, illetve szintaktikai vagy szöveggrammatikai kötések – mentén épül, a kapcsolódásokat maga a nyelv diktálja.

Többnyelvűség, nyelvváltás, úttorlasz-effektus

Szócs Géza hat idegen nyelven tudott: románul, németül, franciául, oroszul, olaszul és angolul. Ekként a magyar irodalom mellett még hat másik nyelv irodalmát olvasta és ismerte eredeti nyelven, és mélyen elraktározta az idegen nyelven megismert szövegeket is. Mi több, verseibe rendre beépített olyan – elsősorban német, francia és angol – szövegfoszlányokat, amelyek egyfajta nyelvi úttorlaszként járulnak hozzá az élmény távolításához és a befogadás megakasztásához.

A nyelvváltással előidézett többnyelvűség olyan költői eszköz Szócs kezében, amely – a hangzásdúsításhoz hasonlóan – segít megvonni a nyelvtől transzparens anyagként való működését. Ám az idegennyelvű vendégszövegek funkciója nemcsak a nyelvi átlátszatlanság előidézése, de a gyakran közhelyesnek érzett – mert már oly sokszor elhangzott – vallomás kimondhatóságának segítése is. A *déjà dit* szellemében⁵ idegen nyelven hangzik el az, aminek kimondását nem engedi sem a 20–21. századi költő szemérmessége, sem a személyes-vallomások lírával szemben érzett ellenállása. Az idegennyelvű sorok pedig megakasztják a nyelv természetesnek tűnő folyamát, s afféle szavakból épített úttorlaszként blokkolják az olvasást, ráterelve a figyelmet magára az átlátszatlan anyagra, amelynek nem-anyanyelvi szavait nem tudjuk transzparensként befogadni. Ez az úttorlasz-effektus különösen a legtöbb

4 Bob Perelman, *Parataxis and Narrative. The New Sentence in Theory and Practice*, American Literature 1993/2., 313–324, 314.

5 Lásd erről Marjorie Perloff, *The Pleasures of the Déjà Dit. Citation, Intertext, and Ekphrasis in Recent Experimental Poetry = The Consequences of Innovation. 21st Century Poetics*, szerk. Craig Dworkin, Roof Books, New York, 2008, 66–89.

magyarországi olvasó számára érthetetlen nyelvű szövegek beépítése esetében lép életbe, így például a román sorok megjelenésekor („știucă de la heleşteu, varză à la Cluj-Napoca. Csaba își va / ajuta poporul în timp util. E important să vorbin frumos, curat / și corect ungurește”) az *Adalék egy Cselényi Béla-vershez* című szövegben.

Kicsit más a helyzet, amikor Szőcs a nagy idegen nyelveken született vendég-szövegeket idéz, hol egy slágerszöveget („Je suis l'ineffable...” [*Kompromittálás I*]), hol egy mondókát („Here comes the candle” [*Ez már a feltámadás*]), hol (nem egészen pontosan) Wittgensteint (worüber man schweigen soll” [*Kompromittálás I*]), hol egy közhelyes mondást („la femme / cherchez la mémoire?” [*Az erdőházba, mikor? A Hargitára, mikor?*])). Ezekben az esetekben – miközben érvényesül az úttorlasz-effektus – a beékelte vendég-szövegek szemantikai tartalma sem marad rejtve az olvasó előtt.

Am leggyakrabban a lírai vallomás elkerülhetlensége kényszeríti nyelv váltásra a beszélőt; ez történik például a *Vége?* című versben, ahol a szakítás kimondhatatlanságán lesz úrrá a német sor [*vergebens, mein Schatz, vergebens*]. Szerelmi lírájának két kiemelkedő darabjában, a *Virradat a víz alatt* és *A dudás* című versekben pedig nemcsak arról van szó, hogy a kimondhatóság érdekében vált más nyelvre a szemérmes lírai hang (és a személytelen lírai hagyományhoz kapcsolódó költő), de arról is, hogy az idegennyelvű nyelvtörédek is hozzájárulnak a vers zeneiségének fokozásához, ekként a személytelenítés eszközeként is működik a nyelvek fonetikai kapcsolódásait kiaknázó diskurzus hangzás-telítettsége.

Nézzük először a *Virradat a víz alatt* című verset, amelynek prozódiai és morfológiai kapcsolódásait hangsúlyozandó már korábban idéztem néhány sorát. Szőcs egyik leginkább zeneinek mondható szerelmes verséről van szó (nem véletlen, hogy két zeneszerző is megzenésítette, Vajda János és Selmeczi György), amelyben az aposztrófikus intonált szerelmes szavak nem magyarul hangzanak el, hanem németül, franciául és angolul.

Ich liebe dich, mon amour
du bist die See die Seele

te vagy a tengerparti szél
s a víz alatti kőfalak
között egy utca-féle

te vagy az én tengerszemem
te vagy az én tengerhajam
fal vagy és ablak a kőfalon
ablak vagy s függöny az ablakon
függöny vagy s írás a függönyön

de ne is nagyon figyelj reám
éppen csak morfondírozom
épp csak magamban mondok én
csak jár a szám, beszélek

tengerszemem vagy, ablakom,
a tó vagy és a lélek.

És minden egyes évszak is,
you are the sea the season.

*

A zöldes tengervízből
leány, vagy napkorong kél.
Ujjam hegyében ébredsz
s újra ébredsz
újra meg újra megidéz
az emlékezés meg a kéz –

ujjaimban lüktetés:
visszatérő arcod az,
fölvirrad és alkonyul
mon amour du
mon amour
elfelejt
s újra fölidéz
az ujj a szó a víz
a kéz
nap után új nap így telik
ich liebe doch
ich liebe dich
te ne törődj
ne törődj semmivel,

a tengernek sincs ruhája
meztelen alszik el

és minden egyes évszak,
tu es le mur la mer
vízinevetés, az vagy,
la soeur des sorcières

Tengerből napkorong kél.
Így élsz, gyanútlanul,
nem sejtve, rád van írva:
tu es la mer
l'amour

A víz alatti álomvilág ringásában felidéződik a szeretett lény, akit hív, majd befogad az emlékezés. A megidézett kedves megszólítása azonban már nem magyarul, hanem németül, angolul és franciául történik: *Ich liebe dich, mon amour / du bist die See die Seele, you are the sea the season, mon amour du / mon amour, ich liebe doch / ich liebe dich, tu es le mur la mer, la soeur des sorcières*. Ezek az idegennyelvű mondatok különös szintaktikai mintázatokat alakítanak ki: hol ismétlésekkel (*mon amour / mon amour*), hol variációval (*ich liebe doch / ich liebe dich; le mur la mer*) építkeznek, hol a szavak kibővítésével, paranomázia-szerű továbbszövésével ismételve az első szót egy másikkban, majd meghosszabbítva (*die See die Seele, the sea the season, la soeur des sorcières*) hoznak létre sajátos ringató hatást. És bár az úttorlasz-effektus itt is működésbe lép, feltartóztatva az anyanyelvi olvasás folyamatát, a beékelte idegennyelvű sorok nem pusztán nyelvi-fizikai materiaként, hanem szemantikai értékkel bíró textusként is működnek a magyar szövegben. Vagyis a különböző nyelvű sorok kölcsönösen továbbszövik egymást – *víz alatti kőfalak > tu es le mur; minden egyes évszak is > you are [...] the season; du bist die See die Seele > a tó vagy és a lélek* – hullámmó-ringató zeneiséget performálva a szerelmi vallomásban, s ezzel a legmagasabb szintre emelve az atmoszféraképzés nyelv művészetét.

Hasonló technikát alkalmaz a jóval visszafogottabb *A dudás* című vers is:

A dudás munka után,
estefelé, fáradtan megjön.
Tépett és piszkos és füstös
meg véres.
Szájából feltör a mother-tej íze,
mother-nyelv, csipogás,
tatárjárás, kísértet-
járás, nyelvjárás tölti meg a száját.
– Ma is? – az asszonyka kérdi tőle.
– Ma is – bólint kimerülten a dudás.
És hozzáteszi:
Szeretnék életnagyságú lenni.
Lótuszt szeretnék vacsorára.
Paradisumut házoá.
Fűrössz meg. Nézz rám. Hull a hó.
Fűrössz meg. Love me. Lave-moi.

Itt az angol és francia szavak beemelése nem a szerelmi meghittség kimondásának terhétől szabadítják meg az ént, hanem a naponta ismétlődő megalázások mélyreható tapasztalatától; a megszólaló szubjektum ezt tolja el magától az angol és francia szavakkal – mi több, a „mother-nyelvnek” a megaláztatás nyelvéhez képest érzett idegenségében való elmerüléssel is. Olyan nyelvekhez fordul, amelyek különböznek a kiszolgáltatottság nyelvétől, ezért lép az angol és a francia nyelvvilágba és az angolul jelölt anyanyelv, valamint a 20. században „idegenként” csengő ómagyar nyelvemlék világába, felidézve a *Halotti beszédet*. Csak az efféle nyelvi másság segíti a megaláztatottat, hogy képes legyen eltávolodni a megszégyenítéstől, hogy valódi emberi

kapcsolatot élhessen meg. Mint Hegyi Pál írja, itt, „egy magyar, egy angol és egy francia kifejezés tercettjében, egymásba játszatásában enged[í] kibomlani mindazt, amit a nyelv a szerelemről, egyáltalán a személyközi kapcsolatokról önmagából következően tud: »Fűrössz meg. Love me. Lave-moi.«”⁶ Ez a többnyelvi létezés hatja át Szócs költészetét, afféle nyelvközötti állapotba hozva a szubjektumot, aki éppen az olyan pillanatokban folyamodik valamelyik idegen nyelvhez, amikor a személyesség és intimitás kikerülhetetlen, ugyanakkor szinte elviselhetetlen volna.

A „valóságosból” a fantasztikusba és vissza

A személyesen „valóságos” terhé Szócs gyakran egy sajátos invencióval veti le magát, amikor a fantasztikusba röpíti a versvilágot. Elsősorban politikai verseiben lép működésbe a Bachelard által tételezett „irrealitás funkció”, amely felszabadít bennünket a valósághoz való igazodás kényszere alól.⁷ Olyan versekről van szó, amelyekben saját személyes megpróbáltatásairól ír, referenciálisan igaz utalásokkal feleltetve meg a versben megfogalmazott eseményeket a valóságban megtörténtekkel. A valóság ismert rendjével való szakítás során pedig valóban az történik, amire Brian Attenbery utal: „a lehetetlen ismerős lesz, míg az ismerős új és különös”.⁸ A Tolkien-féle „másodlagos világról” van tehát szó, amelynek törvényei ugyan nem azonosak az elsődleges világ törvényeivel, de a világon belül a történéseket „igazként” konstituálják.⁹

Az 1986-ban New Yorkban megjelent *Az uniformis látogatása* című kötetben szereplő politikai versek nagy részéről elmondható, hogy vagy a fantasztikus és a valóságos kölcsönös átjárhatósága jellemzi őket [amikor is a vers oda-vissza mozog a két világ között], vagy a személyes hangvételű kezdet után lép át a képzeletbe [amely ugyanakkor semmivel sem abszurdabb vagy képtelenebb, mint maga a valóság], vagy egy fantasztikus, mert a ’80-as évek Romániájában bizonyosan elképzelhetetlen helyzetből indul ki, s a képtelenbe való kirándulás után tér vissza a valóságba. Végül, negyedik lehetőségként, a fantasztikum kizárólagos terepét alkotja a versvilágnak, amelyet csak az olvasónak a valóságról alkotott politikai tudása ellenpontoz.

A fantasztikus és a valóságos egymásba fonódó mintázata jellemzi Szócs számos jelentős versét, köztük az *Ady Bustyánál*, a *Találkozás a József téren* és az *Underground* címűeket. Az *Ady Bustyánál* első olvasásra ártatlannak tűnik, hiszen pusztán azt beszél el, hogy Ady Endre 1979-ben felkel sírjából, s meglátogatja a neves Ady-kutatót, Bustya Endrét, aki megmutatja neki mindazt, amit róla írtak vagy festettek. Fantáziaként indul tehát a vers, ám az Ady által elolvasott kritikák és megnézett képek valóságosak: Krúdy, Németh László, Nagy László és Márffy Ödön nevéhez fűződnek. Az ablaknál álló Ady végigtekint az utcákon: itt „találkoznak egymással a Horea, Dacia,

6 Hegyi Pál, *Fenséges nyelvjátékok. Zene és időtlenség Szócs Géza költészetében = Emontekiő és környéke. Tanulmányok Szócs Géza költészetéről*, szerk. Bollobás Enikő, Irodalmi Jelen, Budapest, 2021, 93–119, 116.

7 Gaston Bachelard, *The Poetics of Reverie. Childhood, Language, and the Cosmos*, ford. Daniel Russell, Beacon Press, Boston, 1971, 13.

8 Brian Attenbery, *The Fantasy Tradition in American Literature. From Irving to Le Guin*, Indiana University Press, Bloomington, 1980, 3.

9 J. R. R. Tolkien, *On Fairy-Stories = Tree and Leaf*, Oxford University Press, Oxford, 3–83, 37.

General Drăgălina, Emil Racovița, George Barițiu utcák és a Mihai Viteazul tér”; vagyis az 1979-ben valóságos utcatérképet látja. A valóságos elemekkel átszőtt fantáziájáték akkor válik veszélyessé – olyannyira, hogy a román hatóságok 1979-ben be is zúzták a verset tartalmazó *Párbaj* című kötet első nyomatát –, amikor Ady tíz évvel későbbi, majd újabb tíz évvel későbbi látogatásának leírásakor az utcanevek csak kipontozva olvashatók, sugallva a helyzet változhatóságát. A történelem és a fantasztikum keveredésének vagyunk tanúi a *Találkozás a József téren* című szövegben, amely Vajda Julianna, Szendrey Júlia és Kratochwill Georgina elképzelt találkozásáról számol be egy lipótvárosi „gyógytárban”. Egyrészt három történelmi nőalakról van szó, akiket egy-egy nagy költő iránti szerelme kapcsol össze, másrészt egy abszurdba hajló jelenetről, amelyben a három asszony „paradicsommadár-tollakat” ölt, majd álomszerű divatkavalkádban – „narancssárga jersey strandpizsamájukban, hegyesorru kigyóbőr csizmájukban, zöld nercbundájukkal, fekete-fehér zsorzett menyasszonyi gyászruhájukban” – hagyja el a gyógytárat. Talán az *Underground* a fonódó mintázat legtisztább példája: az éjszakánként a lakásba törő szekusok valóságosak, éppúgy, mint a vallató ezredes, a versek folyamatos elkobzása, a tüdővérzés, az emberek elhidegülése, a sírok felszámolása a Házsongárdi temetőben, a Nagyváradról és Marosvásárhelyről való visszatoloncoltatás, fényképek elkobzása és a Szabad Európa rádió híradásai. Ám a referenciálisan rögzített részek közé ékelt sorok és versszakok a fantasztikumba röpitik a versvilágot, ahol a szuterénlakásokban alkotmányok alszanak, a csontokon virág nő, az emlékezés működésképtelen és a szájukban vörös fésű van. Ebben az esetben a fantasztikus nem a valóságos ellentettje, inkább csak végletes eltúlzása, mely esetről Gary Wolfe azt írja, hogy bár szakít a valósággal, olyan helyzeteket mutat be, amelyekben a körülmények és a szereplők a valóságos világbeliekkel analógok.¹⁰

A valóságosból a fantasztikusba való átlépés példái között említhető *A csipkebokor*, amely egy vallatás első perceivel indít, amikor a kihallgatott instrukciókat ad önmagának a vallatás elviselésére, majd elképzeli – mintegy bekapcsolva az irrealitás-funkciót –, mi történne, ha abszurd válaszokat adna az olyan, egyébként még abszurdabb kérdésekre, mint „hol a kézigránát?” Az *Akastyán-hegy* szintén ebbe a csoportba tartozik: itt a prózába szedett, személyes hangvételi első rész és a versbe szedett, szintén személyes utolsó versszak kegyetlen valósága keretezi a fájdalom fantáziavilágába szökő két középső versszakot, amelynek másodlagos világában ugyan előbb az elnémuló telefonkagylóba szavakat képzel a beszélő, de végül a torokból kiálló tör győzedelmeskedik. A *Kompromittálás 1.* előbb a „jölfésült kolozsvári irodalmárokból” úz gúnyt, akik a romániai testi-lelki nyomorúság minden formájáért a költőt teszik felelőssé, „erkölcsi halottá” nyilvánítva és „erkölcsi tömegsírba” taszítva azt, akinek bátorságát túlságosan irigyek dicsérni. A vers ezután emelkedik a fantasztikumba, a saját halál elképzelésével:

Ott fekszem majd a gödör mélyén,
bezúzott fejemből arany franciakulcs áll ki,
csontjaimban tejszínnel kikevert vasbeton
s szűkszávú hiányos fölirat az árokszálon:
Innen sem föltámadás nincs sem exhumálás [...]

10 Gary Wolfe, *Evaporating Genres*, Wesleyan University Press, Middletown, 2011, 72.

A halmozott mellérendelés-technika példajaként korábban idézett *Egy januári délelőttön* című vers úgy röpi az olvasót a fantasztikusba, hogy részletezi, egyenként lajstromozza a megfigyelték és megfigyelők alkotta hosszú lánc elemeit. Ekként megvonja a totális rendszert átjáró megfigyelések familiaritását, ténylegesen – mint Attenbery a fantasztikumról írja – lehetetlenné téve az ismerőst és ismerőssé a különöst.

A fantasztikusból a valóságosba átugró szövegek közé tartozik *Az élmunkások* című vers, amely egy álomszerű helyzet leírásával indít: a könnyes szemű „élmunkások”, vagyis a lakásba behatoló rendőrök a költő ágyánál állnak, házkutatásra készülve, amelynek során minden személyes tárgyát ellenőrzik, majd, mint mindig, magukkal viszik a legutóbbi házkutatás óta írt verseit. Mindeközben kint az udvaron a „gyermekek doktorosdit, papás-mamást, / verőst és házkutatást játszanak” s büszkén kiabálják, hogy ők is „pribékek” akarnak lenni; a „síró dolgozók” pedig saját elrontott életükön siránkoznak. A valóságba hirtelen visszazökkenő utolsó versszakban megtudjuk, hogy valójában semmi nem igaz ebből: a házkutatók száraz szemekkel állnak a kiszemelt áldozat ágya körül.

A politikai üldözött művészi bosszújaként is értelmezhetjük Szócs fantáziajátékait, ahol a fantasztikumba emelkedéséhez gyakran elegendő a perspektíva-váltás. Alapvetően arról van szó, hogy a hatalom által tárgyiasított, az üldözések, a kihallgatások és a verések tárgyaként megképzett áldozat fordít a figyelem irányán, s a rendőröket, a titkosszolgálat alkalmazottjait, a kihallgatókat és a „verőembereket” teszi meg saját figyelme tárgyainak, vagyis őket objektiválja. Ez történik többek között *A házkutatók dala*, *Verőember-haiku 1.*, *a Verőember-haiku 2.*, *az Egy operatív csoport íróasztaláról*, *A megoldás* és *a Kommentár egy régi recenzióhoz* című versekben. A *Körözöplakát készülő* is ebben a szellemben reprodukálja a szekusok beszélgetését, melynek során kiderül, hogy versei alapján milyen személyleírást fogalmaznak a készülő körözöplakátra:

- Gyakran írt magáról! hiú ember!
- Itt van! Azt írja, tenyerébe áthallszik a jövő, és égő golyák szállnak át rajta.
- Barátnőinek hajócsavart küld ajándékba.

Vigyázat! három szeme van. Homlokán fölnyílt az összem. Itt írja né!

- Két karja a hétfőből átér a vasárnapba, röntgenzapor roncsolja, fényesíti, mossal!
- Lábán sirálybőr cipő!
- Fején rossz szalmakalap, tánclépései idétlenek!
- Kezében rettenetes gyémántkurbli!
- Szívesen jár mozdonyvezető- és Mikulás-álruhában.
- Mikulás?
- Moş Gerilä.
- Gerilä? Írja: Gerilla Apó.
- Agyában forró függönyök!
- Szívéből egy hokibot kiáll!
- Aki ilyen emberrel találkozik, jelentse!
- ahol a fönt leírt egyén fölbukkan, ott nyomban értesíteni kell a helyi szerveket.

Fölvívjuk a figyelmet arra, hogy a körözött személy szóban és írásban ragályos mételet terjeszt, ezért csak bedugaszolt füllel és behunyt szemmel szabad közeledni hozzá és megragadni. A nyomravezető jutalmul az Alkotmány és a Büntető törvénykönyv teljes szövegét kapja, valamint a jövő hónapra három tojás-, két hús- és egy benzinjegyet. És egy körte holtteste a földben.

Ebben a fantáziajátékban Szócs nemcsak a Ceaușescu-rendszer kisztíltú kontrollját pellengérez ki az emberek tojás-, hús és benzinjegyekkel való manipulálásának felvillantásával, de a hatalmat szolgálók korlátoltságát is. A körözött személy leírását képtelenek saját nyomozásuk eredményeként összeállítani, ezért a versekben található önjellemzések alapján állítják elő a költő személyleírását. Rossz olvasók lévén a szekusok az egyes szám első személyt magától értetődően vonatkoztatják a hús-vér emberre, s elhisznek minden képtelen vagy abszurd fantáziaelemet, melyet a szövegekben találnak. Vagyis a vers a Ceaușescu-világ sajátos elemét emeli ki: a rendszert szolgálók olyannyira agyimosottak vagy megfélemlítettek, hogy képtelenek különbséget tenni valóságos és képzelt között, s ekképp elfogadottá válik az abszurd, ismerőssé a képtelen, a bizarr.

Szócs a kortárs magyar líra egyik leginnovatívabb művelője. Újításai közül kiemelkednek azok a fent tárgyalt technikák, amelyekkel hol a versnyelv anyagának sűrítésével, hol idegennyelvű részek beékelésével, hol a valóságos és a fantasztikus összekapcsolásával megvonja a személyességet szövegeitől. Ezekhez szervesen kapcsolódik számos egyéb újítása, amelyről másutt írtam vagy mások írtak, így a magyar későmodernségben sem általánosan elfogadott immanens szemlélet,¹¹ az avantgárd nyelvjátékokat továbbfejlesztő nyelvköltészet,¹² a prózai és a drámai szövegekben alkalmazott anekdotikus, allegorikus és ironikus írásmód és revizionista történelemkezelés,¹³ valamint a személytelenítést szintén szolgáló performativitás,¹⁴ éntöbbszörözés és távolító képi tárgyiasítás. Olyan innovációkról van szó, amelyekkel hol a magyar későmodernségre, hol a nemzetközi avantgárdra, hol az erdélyi költői hagyományokra reflektálva alakítja ki saját versnyelvét, a legszemélyesebb darabokban is a nyelvre bízva, hogy az állítsa elő az én versbéli alakzatát, amely egyszerre lesz a történés résztvevője és annak elmondó-értelmező ágense – az, akiről a *Látlak nyírfáid közt* című versében Szócs joggal állítja: „én vagyok s mégsem én vagyok”.

11 Lásd erről Bollobás Enikő, *Emontekiő és végtelen programjai – a tanulmányok elé = Emontekiő és környéke*, 5–14; Hegyi Pál, *I. m.*; Vöő Gabriella, *A sirály cipője, A medve nadrágja. Szócs Géza zoopoetikája = Emontekiő és környéke*, 120–142.

12 Lásd erről Bollobás Enikő, *A személytelenítés mintázatai Szócs Géza költészetében*, Filológiai Közöny 2023 (megj. alatt).

13 Lásd erről Bollobás Enikő, *Mesék az életért. Szócs Géza rövidprózájáról*, *Alföld* 2022/9., 94–103.

14 Lásd erről Hegyi Pál recenzióját Szócs és Böszörményi Zoltán angol nyelvű kötetéről: *Szócs Géza 2017, Liberty, Rats and Sandpaper [Szabadság, spiclik, dörzspapír]*. *Trans. Paul Sohar. Island Heights, NJ, Iniquity Press*, 112.; *Böszörményi, Zoltán, 2018, The Conscience of Trees [A fák lelkiismerete]*. *Trans. Paul Sohar. Princeton, NJ, Ragged Sky Press*, 127. *Hungarian Cultural Studies* 11, 2018. <https://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/336>